

Василюк Оксана (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історіографії та джерелознавства

Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.
УДК 94(477)394.92(«А.Кримський»+ «В.Вернадський»)

**«В МОЕЙ ЖИЗНИ ВСТРЕЧА С ВАМИ СОСТАВЛЯЕТ
ОГРОМНУЮ ВАЖНУЮ ПОЛОСУ...»
(З ЕПІСТОЛЯРІЮ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО –
ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО)**

В статті аналізуються листи, які протягом 1904–1941 рр. писали один одному видатні вчені — академік Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) та академік Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942), які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та архіву Російської академії наук. З листів дізнаємося, що хоча Володимир Іванович та Агатангел Юхимович були вченими з різних галузей знань, їх об'єднувало багато речей, в тому числі любов до України. Саме Володимир Вернадський запросив Агатангела Юхимовича у 1918 р. до Києва для організації Української академії наук, яку перший з них очолив, а другий став її неодмінним секретарем. Їхні листи зберігають тепло приятелів двох поважних діячів української науки і дають нам невичерпну інформацію про них.

Ключові слова: Вернадський, Кримський, листування, академія, дружба.

Цього року в Україні відзначається 150-річний ювілей Володимира Івановича Вернадського (1863–1945) — видатного вченого-природознавця, талановитого організатора науки. Багато років на його робочому столі серед фотографій рідних та друзів стояв портрет сходознавця Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942). А Агатангел Юхимович писав до Володимира Івановича у 1911 р.: «В моей жизни встреча с Вами составляет огромную важную полосу. В Вас я увидел ряд данных, которые как раз во мне отсутствуют. Но главным образом на меня повлияла Ваша гармоничность: прекрасный ученый и человек с чутким общественным принципом; и специалист, и широкий философ; не только исповедник известных идей, но практический, последовательный исполнитель их в жизни...»¹. Вони були вченими в різних галузях знань. Що ж об'єднувало їх? Про це ми можемо дізнатися з їхньої епістолярної спадщини, що є невичерпним джерелом для розкриття взаємин двох академіків, фундаторів Української академії наук.

Їхнє листування тривало більше тридцяти років. Почалося все восени 1904 р. Це був підготовчий період організації Академічного союзу, який мав на меті вироблення найсприятливіших умов для розвитку вищої школи. Професор О. Веселовський звернувся до А. Кримського з пропозицією стати представником від Лазаревського інституту й у разі згоди просить повідомити про це «главного устроителя дела» професора В. Вернадського. Кримський на цьому ж листі робить приписку: «Многоуважаемый Владимир Иванович! Пишу прямо на письмо А.Н. Веселовского, которое Вам объяснит все. Само собою разумеется, что я отвечаю полным согласием»². Пізніше, в іншому листі 1937 р., він згадував: «Спрашиваете, когда мы с Вами познакомились. В 1904 г. осенью... У Вас на квартире предварительно собрались представители всех высших школ Москвы для совещания. От Лазар[евского] института был я. После совещания... Вы предложили мне остаться... Мы разговорились, Вы вспоминали о Драгоманове. Так и установились наши близкие отношения»³.

Взагалі Володимир Вернадський, на відміну від Агатангела Кримського, був активним учасником громадського та політичного життя Росії ще зі студентських років. Тому ці теми часто з'являються в їхньому листуванні, особливо в революційні роки початку ХХ століття. З листів 1905 року видно, що Агатангел Юхимович не мав таких райдужних надій на конституціоналістські перетворення в Росії, як Володимир Іванович. Він зазначав, що в провінції переважають настрої не конституціоналістські, а революційні. А невеликі селянські бунти поступово стають все сильнішими та агресивнішими. Солдати виступають проти офіцерів. І все частіше ці події завершуються кровопролиттям. Лист від 22 січня 1906 р. зі Звенигородки повен опису трагічних подій грудня 1905 р. у Москві, свідком яких він став. Кримський пише, що, навіть приїхавши до батьків, він продовжує відчувати тривогу від пережитого, а на відстані стрілянина на вулицях Москви здається ще жахливішою. У тихій ще донедавна провінції теж киплять пристрасті, відбуваються речі, які колись неможливо було б уявити⁴.

Цікавим є лист від 29 серпня 1909 року, в якому, відповідаючи Вернадському, Кримський пише: «Один из заданных Вами вопросов: „в чем, — по-моему, — суть исторического процесса?“ всегда был для меня больным. И не потому больным, что я должен был себе ответить: „не знаю и не могу составить даже гипотетического ответа“, а скорее — потому, что в моей душе давно шевелится сомнение и подозрение: „да существует ли закономерность в общем историческом процессе?“. Между отдельными, частными моментами из истории того или другого народа, конечно, не трудно бывает установить причинную связь, и мне кажется, что это собственно и составляет главный интерес в работе историка.

А существование какого-нибудь общего принципа, составляющего суть исторического развития, остается для меня чем-то до крайности темным. Впрочем, на эту тему можно бы говорить очень и очень много, не в нескольких строках письма»⁵.

Такі обговорення філософських тем були досить частими в їхній епістолярній спадщині. Відчувається, що це було продовженням особистих бесід, які були регулярними, коли обидва жили в Москві, до переїзду Володимира Івановича до Петербурга, про що дуже шкодував Агатангел Юхимович. А причиною переїзду стали події початку 1911 р. в Московському університеті, коли багато його професорів на знак протесту проти утисків з боку влади подали у відставку. Серед них був і Володимир Вернадський. Не раз Агатангел Юхимович повертається до цієї події, розмірковуючи, чи міг би сам так вчинити. Але, без сумніву, Кримського захоплював цей вчинок, про що він неодноразово писав, зокрема в серпні 1911 р.: «А обстоятельства Вашего ухода из у[ниверсите]та — разве я их могу когда-нибудь забыть! Вечно они, с полной живостью, будут оставаться в моей памяти как особенно красивый, благородный аккорд всей той гармоничности, к[ото]рую я в течение нескольких лет близко в Вас наблюдал». У цьому ж листі продовжує: «Мы, конечно, больше в жизни не встретимся... И оттого с болью сердца я Вам приношу мои прощальные пожелания всяких счастлих и благодарности за то многое хорошее, что я от Вас и от Ваших видел»⁶.

І хоча ми знаємо, що Агатангел Юхимович помилявся і попереду у них було ще багато зустрічей, їхнє листування 1912–1917 рр. свідчить, що вони були нечастими. Тому в кореспонденції цього періоду більше місця присвячується обговоренню особистих тем, які, вірогідно, раніше були предметом розмов тет-а-тет, бо тепер листи стають основним способом їхнього спілкування.

Так, у листі 1912 р. Кримський докладно описує події, що турбували його в стосунках з викладачем Лазаревського інституту східних мов, що вів практичні заняття з арабської мови — Михайлом Осиповичем Аттаєю. Конфлікт між ними розгортався протягом кількох років. Агатангел Юхимович вважав неприпустимими для працівника інституту деякі вчинки Аттаї. Його бентежила думка, що склалася, — буцімто грошовими стосунками з Аттаєю можна вирішити будь-які проблеми. Ректор Всеволод Міллер ніяк не реагував на ці повідомлення, бо вважав, що «у восточных людей своеобразная этика, которой нам все равно не переделать»⁷. Аттая ж у 1911 р. подав на Кримського позов до суду громадської совісті. У позові зазначалося, що Агатангел Юхимович винен у наклепі та завданні шкоди службовій кар'єрі. Кримський ґрунтовно готувався до судових засідань. На користь Агатангела Юхимовича свідчили понад

20 осіб — і колеги, і колишні студенти. Так, один зі свідків сказав: «Язва інститута — денежные отношения между Агтаей и экзаменуемыми студентами. Отношения эти в корне развращают студенчество. Первое последствие — презрение к науке. Судьба профессора Крымского, который за попытку бороться против подобной ненормальности попал на скамью подсудимых, еще более усиливает тягостное впечатление. Зовут на суд человека, который кроме науки никаких интересов не имеет, человека, который ослеп (буквально) от массы написанных им трудов и который составляет украшение института»⁸. Закінчилося все примиренням сторін.

Повні тривоги за долю Лазаревського інституту й кілька листів серпня 1917 р. з Трапезунда (нині Трабзон у Туреччині). Агатангел Юхимович був там у відрядженні від Російської академії наук для розбору та опису цінних рукописів, що зберігалися в цьому місті та його околицях. І от там він дізнався, що ректор Лазаревського інституту Павло Гідулянов, якого він неодноразово в листах до Вернадського згадував з повагою, під тиском «вірменських націоналістів» подав у відставку. Кримський дуже розхвилювався, бо вважав, що це може негативно позначитися на керуванні установою, якщо прийде хтось не той, тобто людина, яка буде опікуватися не спеціальними класами східних мов, а лише вірменською гімназією. Фактично поділ Лазаревської гімназії, заснованої ще у 1814 р. вірменськими купцями братами Лазаревими в Москві для вірменських дітей, відбувся ще в 60-ті рр. XIX ст., коли було вирішено розділити її. 1872 р. установа була поділена на дві — п'ятикласну гімназію, в якій на додаток до класичного курсу викладали вірменську мову й Закон Божий Вірменської апостольської церкви, та спеціальні класи, в яких три роки мали викладати арабську, перську та турецьку мови, а також історію, мови та культуру країн Сходу та Закавказзя, російську словесність. Міністром освіти Тимчасового уряду на той час (липень–серпень 1917 р.) був Сергій Федорович Ольденбург, а товаришем міністра — Вернадський, які були друзями ще зі студентських часів. Тому Кримський звернувся з проханням до Володимира Івановича попросити Ольденбурга хоча б відкласти вирішення цього питання до повернення в Москву його та інших професорів-лазаревців — Гордлевського, Веселовського. Вважав, що призначення непідходящої людини на посаду ректора буде мати погані наслідки для держави, оскільки їхній інститут готував основні кадри для посольств до східних країн, і не можна жертвувати інтересами закладу вищої освіти перед закладом середньої освіти. У наступному листі від 21 серпня він ще раз настійливо просить Вернадського переговорити з Ольденбургом. Вихід Агатангел Юхимович бачив у повному поділі цих двох установ⁹.

І, звичайно, з 1918 р. головною темою їхнього листування стає Українська академія наук. Ще 16 липня 1918 р. Вернадський писав до Кримського: «Я взяв на себе председательство в Комиссии по созданию Укр[аинской] Акад[емии] наук. Лично я считаю важным это учреждение и с точки зрения украинского возрождения, которое, как Вы знаете, всегда было мне дорого, и с точки зрения общечеловеческой — создание крупного научного исследовательского центра. До сих пор Ком[иссию] не удалось собрать — надеюсь собрать на этой неделе. Целый месяц пошел на мелкие [дела] и подготовительную работу. Жду Вас чрезвычайно, т.к. уверен, что мы с Вами — несмотря на частичные, неизбежные расхождения — в общем сойдемся, и я очень буду рад поработать в этот тяжелый и трудный момент с таким близким и дорогим мне человеком, как Вы. В далекое будущее я смотрю с большой верой и для Украины, и для России. Но ближайшее будущее и той, и другой мне представляется чрезвычайно тяжелым и во многом трагическим»¹⁰. І додає в наступному листі від 23 липня: «Приезжайте, пожалуйста, немедленно. Ваше присутствие необходимо... Вопрос об Ак[адемии] Н[аук] идет быстро... Скорее приезжайте. Я все время чувствую Ваше отсутствие. Как же Вам не быть в такой момент! Приезжайте немедленно»¹¹. Кримський приїхав у вересні й одразу активно взявся до роботи. Було розроблено статут академії, її основні принципи існування.

Академія наук була заснована 14 (27) листопада 1918 р. Вернадський був обраний її президентом, а Кримський — неодмінним секретарем. І почалися академічні будні. Листи наповненні обговоренням організаційних питань: які приміщення нададуть, коли проводити засідання, як зберегти передані академії бібліотеки та колекції, бо Вернадський опікувався ще й створенням Всенародної бібліотеки. А тим часом влада у Києві весь час змінювалася: уряд Скоропадського змінила Директорія, за нею — більшовики. У середині 1919 р. війська А. Денікіна зайняли майже всю територію України й у вересні — Київ. Усі закони, прийняті попередниками, скасовувалися. Кримський наприкінці 1920 р. писав: «Академія преблагополучно существует. Советская власть относится к ней очень хорошо, выплачивает ей жалованье раньше прочих учреждений, снабжает помещениями»¹². Вернадський з Криму писав, що йому «усякі дрібниці» про академію і бібліотеку «дорогі та милі», просить надсилати йому усі видання Академії¹³. Кримський докладно пише про зміни, що сталися у складі академії та академіків, про бібліотеку, про створення архіву, про нові видання. Торкається і своїх наукових справ¹⁴.

Треба зазначити, що листування двох академіків УАН у цей період здійснювалося переважно українською мовою, хоча до цього вони писали один одному російською. З Петрограда Володимир Іванович повідомляє,

що був би дуже радий, якби Агатангел Юхимович писав йому «по-українськи», бо може чути тут українську мову тільки від своєї доньки Ніни та часом від кого-небудь з українців. Хоча трохи згодом він писав: «Пишу Вам по-русски, т.к. боюсь писать по-украински Вам, такому великому знатоку дорогого и мне украинского языка: наделаю ошибок, а Вы это отметите»¹⁵. Пізніше він зазначав в одному зі своїх останніх листів до Кримського: «...сводя итоги жизни — передо мной проходят наши встречи. В общем итог — единая одна идея: научная творческая работа и свободная культурная работа за Украину и на родном языке наших предков. Эти оба стремления мне передал мой отец с детства. И я никогда не мечтал даже, что мне придется в обоих течениях принять самое горячее, до известной степени ведущее участие. И в обоих путях я шел рядом с Вами. Моя научная работа для меня и в сущности для Вас все же [дело] [жизни]... она стоит на первом месте — но культура украинского народа на родном языке — в критический момент истории нас объединяла, и мы с Вами выбрали правильный, как это видно теперь, путь»¹⁶.

А наразі Вернадський з Петрограда 23 квітня 1921 р. у відповідь на лист Кримського, в якому той просить його негайно повернутися до Києва, бо це дуже необхідно для академії, відправляє два листи — офіційний та приватний. У приватному він пише, що його дуже потішила звістка про те, що він і досі залишається на посаді президента. Володимир Іванович дуже жалкує, що в Україні, і Києві зокрема, у нього немає повноцінних умов для наукових досліджень, «бо бібліотеки не досить для цієї мети багаті». Дуже хвилюють Вернадського так звані «поліпшення» УАН. Він зазначає, що «як це складається в українській історії, що свої — бог зна з яких мет — попсують і нівечать найважливіші свої інституції»¹⁷. А в офіційному листі повідомляє, що складає з себе обов'язки президента академії та додає: «я би бажав не поривати з Українською Академією Наук, дорогою та близькою моєму духовному настрою. Був би радий робити усі доручення Академії, як тут, у Петрограді, та[к] взагалі усюди, де мені доведеться проживати»¹⁸.

У відповідь Кримський заспокоює Вернадського, бо вважає, що новий статут ніяк не змінить роботи академії, і надіється, що «він тільки на папері і залишиться». Зазначає, що працює багато, але не знає «коли пощастить те все видрукувати»¹⁹. На жаль, Агатангел Юхимович помилявся. Радянську владу не влаштовувала автономія академії, і хоча підпорядкованість її Наркомосу та інші новації нового статуту і справді спочатку були формальністю, згодом все змінилося.

А поки що Володимир Іванович майже в усіх листах другої половини 1920-х рр. дуже дякує за надіслані публікації і надалі просить передавати

йому видання академії, щойно ті будуть видрукувані. Продовжує активно цікавитися академічними справами, зокрема подіями навколо Геологічного музею. Хвилює його й доля Полтавського музею. Він просить А. Кримського як неодмінного секретаря втрутитися: «Я знаю музей с его основания, с молодости, и то, что я сейчас слышу о его положении, меня чрезвычайно тревожит. Все может погибнуть — и не возвратно — не по злему умыслу, а по невежеству. Неужели нельзя ничего сделать?»²⁰.

З багатьох листів Вернадського цього періоду видно, як він сумував за Україною, за роботою в академії. Зокрема, він писав: «Для меня и Украина, и Киев, и Укр[аинская] Академия дороги и близки, слились с моей старой личностью»²¹, і в майбутньому «хочется видеть ближе и конкретнее и Академию, и Библиотеку. Я так радуюсь их росту и так верю в их большое значение — и мне так дорога Академия»²². І так майже в кожному листі. А в Українській академії тим часом розгортався конфлікт між А. Кримським і С. Єфремовим з одного боку та М. Грушевським — з другого. 9 грудня 1926 р., Кримський пише Вернадському: «Приехал Грушевский — и все переменялось. Началась закулисная интрига, стремление наводнить Академию людьми, мало причастными к науке, но зато несомненными украинскими шовинистами. Наряду с этим развилась система политических доносов в Харьков, обвинения Ефремова, Василенка и др[угих] в политической неблагонадежности и тому под[обная] мерзость. Много раз у меня появлялась охота — отойти совершенно в сторону, даже покинуть Киев. Думаю, что, поговоривши с Вами долго — обстоятельно, я мог бы принять ряд полезных решений. Но увы!.. как бы мне хотелось хоть немного поговорить с Вами и друг о друге, душевно, сердечно, как это не раз бывало в *tempore pasati*»²³.

У цьому ж листі він просить Володимира Івановича написати статтю для збірника на пошану академіка Д. Багалія, який на той час був членом Президії ВУАН. У відповідь Вернадський пише два листи — офіційний і приватний. В офіційному він сухо повідомляє, що «совершенно завален работой», яка не дає йому можливості зосередитися на іншому, і додає, що дуже засмучений тим, що не зможе написати статтю для збірника²⁴. А в приватному листі пояснює Кримському, що, хоча першим його бажанням було статтю написати, незважаючи на брак часу, подумавши, він не захотів цього робити, оскільки вважає, що дії Дмитра Івановича останнім часом сприяють зруйнуванню вищої освіти в Україні, і це його дуже бентежить. Хоча додає, що не засуджує Багалія, бо в «сложный момент, нами переживаемый, нет правильного решения»²⁵. Ці листи ще раз засвідчують, що між двома друзями ступінь довіри був дуже високий, якщо в той час вони могли обмінюватися такими розсудами.

Кінець 1920-х — початок 1930-х рр. був дуже непростим у житті Агатангела Кримського. Його — неодмінного секретаря ВУАН, керівника її Першого відділу та багатьох наукових установ — поступово почали звільняти майже з усіх посад, відстороняти від роботи, виключати зі звичного середовища. Заарештували багатьох його колег та близьких. В листах він часто згадує названого сина Миколу Левченка, думає про власну смерть, яка звільнить його. Хоча все ж надіється попрацювати і закінчити почате. У цей час Агатангел Юхимович живе у Звенигородці. Як пише в автобіографії: «Віддалившись од усякої адміністративної діяльності і одпочивши, я зміг оддатися, в міру своїх старечих сил і своєї півсліпоти, самій одній науковій праці»²⁶. Він багато пише про свою роботу, але додає в листі від 10 жовтня 1937 року: «На Ваш вопрос: „Как вы живете и работаете?“ я ведь обязательно должен был бы отвечать: „Работаю с утра до вечера, работаю очень продуктивно, и работа позволяет мне забыть о той глубоко унижительной жизни, в к[ото]рую повергает меня мое нищенство“... Только третьего дня мне блеснул луч надежды на избавление от той дикой нужды, в к[ото]рой протекали для меня последние пять лет. Академикам прибавили жалованье... Я почувствовал, что на нек[ото]рое время (пока цены опять не вздуются) я имею право чувствовать себя человеком, с человеческим достоинством, а не изголодавшимся полужверьком»²⁷. Дуже сумно читати такі рядки.

У листах кінця 1930-х рр. академіки все частіше згадують своє минуле, першу зустріч, інші приємні речі. Продовжують обмінюватися науковими працями, ставлять один одному питання щодо них. У цей час їм довелося ще кілька разів зустрітися особисто. Після зустрічі у 1940 р., Агатангел Юхимович писав: «Моя длительная беседа с Вами... оставили во мне глубочайшее впечатление. Я всегда глубоко ценил Ваш философско-исторический взгляд на науку и учился у Вас многому, расширяя свой кругозор». У цьому ж листі ділиться з Володимиром Івановичем своїми думками щодо тих заходів, які хоче провести академія на честь його 70-річчя. І хоча скаржитись, що «мне, серенькому невидному старичку, придется покрасоваться в иконостасе и отвечать на приветствия более или менее впопад», радіє з того, що у зв'язку з його ювілеєм радянська влада обіцяла заснувати сходознавчий інститут. Він був так натхнений цією звісткою, що надіявся — «годика два-три протяну»²⁸. На початку 1941 року Вернадський надсилає своє вітання з ювілеєм, в якому зазначає: «Я надеюсь еще и еще свидеться»²⁹.

Але це були вже їхні останні листи один одному. Невдовзі Агатангел Юхимович був заарештований та помер в ув'язненні. Володимир Іванович пережив його лише на кілька років. Але їхня епістолярна спадщина й

досі дає нам багатий фактичний матеріал. А головне, що вона зберігає тепло приязні двох видатних діячів української науки.

Василюк Оксана (з. Киев)

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела историографии и источниковедения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины.

«В моей жизни встреча с Вами составляет огромную важную полосу...» (из эпистолярия Агатангела Крымского — Владимира Вернадского).

В статье анализируются письма, которые на протяжении 1904–1941 гг. писали друг другу известные ученые — академик Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) и академик Агатангел Ефимович Крымский (1871–1942), и которые хранятся в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и архива Российской академии наук. Из писем видно, что хотя Владимир Иванович и Агатангел Ефимович были учеными в разных областях знаний, их сближали многие вещи, в том числе любовь к Украине. Именно Владимир Вернадский пригласил Агатангела Крымского в 1918 г. в Киев для организации Украинской академии наук, которую первый возглавил, а второй стал ее постоянным секретарем. Их письма хранят тепло дружбы двух уважаемых деятелей украинской науки и дают нам неисчерпаемый материал о них.

Ключевые слова: Вернадский, Крымский, переписка, академия, дружба.

Oksana Vasylyuk (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Historiography and Source Studies at the A.Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

«Meeting you is enormously important part of my life...» (from the correspondence between Agatangel Krymsky and Volodymyr Vernadsky).

The article analyses the letters written by famous scientists — the academician Volodymyr Vernadsky and the academician Agatangel Krymsky to each other during the period from 1904 to 1941. The letters are kept in the Institute of Manuscripts at the Vernadsky National Library of Ukraine and the Archives of the Russian Academy of Sciences. The letters give evidence that, although Volodymyr Vernadsky and Agatangel Krymsky were scientists in the different academic fields, they shared common interests and both loved Ukraine. It was Volodymyr Vernadsky who invited Agatangel Krymsky in Kyiv in 1918 to set up the Ukrainian Academy of Sciences. Volodymyr Vernadsky became its president and Agatangel Krymsky became its permanent secretary. Two scientists were interested in various aspects of life. Their letters preserve warmth of relations between two outstanding people and provide ample information about them.

Keywords: V. Vernadsky, A. Krymsky, correspondence, Ukrainian Academy of Sciences, friendship.

¹ Архив Российской академии наук (далі — АРАН). — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 880. — Арк. 19–20 зв.

² Там само. — Арк. 31.

³ Там само. — Оп. 4. — Спр. 99. — Арк. 84–85.

- ⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 880. — Арк. 1–2 зв.
- ⁵ Там само. — Арк. 16–17.
- ⁶ Там само. — Арк. 19–20 зв.
- ⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). — Ф. XXXVI. — Спр. 604. — Арк. 1.
- ⁸ Там само. — Спр. 616. — Арк. 7.
- ⁹ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 880. — Арк. 28–28 зв.
- ¹⁰ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 22762. — Арк. 1–2.
- ¹¹ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІА НБУВ). — Ф. 34. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10–11.
- ¹² АРАН. — Ф. 518. — Оп. 4. — Спр. 99. — Арк. 84–85.
- ¹³ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 26199. — Арк. 13–13 зв.
- ¹⁴ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 4. — Спр. 99. — Арк. 84–85.
- ¹⁵ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 22770. — Арк. 1–2.
- ¹⁶ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 881. — Арк. 15–15 зв.
- ¹⁷ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 26209. — Арк. 6–6 зв.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 7.
- ¹⁹ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 881. — Арк. 2–3.
- ²⁰ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 22770. — Арк. 1–2.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — Од. зб. 22771. — Арк. 1–2.
- ²³ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 881. — Арк. 4–6.
- ²⁴ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). — К., 2005. — Т. 2 (1918–1941 рр.). — С. 158.
- ²⁵ Там само. — С. 156–157.
- ²⁶ ІР НБУВ. — Ф. І. — Од. зб. 22404. — Арк. 8.
- ²⁷ АРАН. — Ф. 518. — Оп. 3. — Спр. 881. — Арк. 9–11.
- ²⁸ Там само. — Арк. 13–14 зв.
- ²⁹ Там само. — Арк. 15–15 зв.